

גיהנם פתוחה לו 'מתחתיו' - תת ההכרה ותיקון היצר (שיטתה של 'תנועת המוסר' למול אתגרי הפסיכואנליזה)

עד כמה ובכמה אפשר או צריך להיזקק לפסיכולוגיה המחקרית המודרנית, כמשתלבת בהדרכות תורת ה' וחכמי מוסרה? - ויכוח בשאלה זו ניטש מעל במת 'צהר' גם כן בין הרב יהודה דהן לבין אליהו שי (גיליונות כה-כז). כנדבך בפולמוס רב אנפי זה אבקש להוסיף דיון מעשי מובהק בגזרה קרובה, היא סוגיית תת המודע, דיון חדש ישן.

כמאה שנים טרם זמננו חשפו, לטענתם, חוקרי נפש פעילות מסועפת, הרוחשת בעמקי נפש האדם ונעלמת מהכרתו. חשיפה רועשת זו גרמה אי נוחות בקרב רבנים מישראל ונאמני התורה, ואצל מחזיקי דת וערכים בכלל. ככל שהתבססו עיקרי הפסיכואנליזה בקהיליה המדעית ובשדרות החברה, והוסכם שמעשינו, יצירותינו וחוויותינו מושפעים במידה מכרעת מתכנים ודחפים מתוחכמים בלתי נודעים לנו לחלוטין, עלתה מבוכה בציבור התורני ובמחנכיו: וכי נעלם מחכמי ישראל רופאי הנפשות קיומם של יסודות מרכזיים בהליכות הנפש? ואם אמנם לא ידעו, איה התוקף המספיק להדרכותיהם לתיקון האדם ורוחו? הייתכן כי כיבוש ותיקון נטיות הנפש מותנה באנליזה מעמיקה ומפותלת, מסתייעת באיש מקצוע ובשימוש באסוציאציות וכדומה, להעלאת החומר המודחק אל ההכרה המוארת? עוד זאת, מאחר וה'אני' החיצון המורגש הריהו כעלה נידף ביד גלי הדחפים הערמומיים הפנימיים וכחומר ביד היצר, מאין התקווה שיהא ביד בן האדם אי פעם לכבוש ולזכך את אישיותו? והמין האנושי מה תהא אחריתו?¹

והנה, לאלתר הצביעו מספר חוקרים ורבנים על ר' ישראל מסלנט (מכאן ולהלן: ר"יס) כמי שקדם לפרויד ועמיתיו בזיהוי הכוחות החביוניים שבנפש², ויהקדים תרופה למכה בהדרכתו

1. תיקון הנפש ויצריה על פי התורה אינו עניין ללקויות הפרעה נפשיות ולמצבי סטייה מבריאות הנפש הטבעית; הללו זוקקים הדרכה רפואית מיוחדת. עצותיהם של חכמי המוסר פונים למי שנתקלקל אצלו הפן המוסרי-דתי-ערכי. פרויד, שעסק בלקויות נפש, הסיק ממחקרו והחילם על המין האנושי במצביו השכיחים, 'פלש' אפוא לתחום הדת והערכים ובוזו מקור העימות נשוא מאמרנו.

נשוא מאמר זה משיק בחלקו לנושאם של כמה דיונים אקדמיים קודמים; יוחנן סילמן, "תורת הנפש בהגותו של ר' ישראל ליפקין" (בר אילן יא, תשל"ג); אהרן רבינוביץ, "לברור מושג הבלתי מודע בתנועת המוסר" (ספר זכרון לשמואל בלקין, תשמ"א); תמר רוס, "הפתרונות שמביא ר' ישראל סלנטר לבעיית חולשת הרצון" (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל יא, תשנ"ג).

2. מ"ג גלן, ר' ישראל מסלנט וד"ר מכס ליליינטל; יהודה ליב גינבורג, שני הרים גדולים (תלפיות תש"ח); והרב יחיאל יעקב ויינברג (לפרקים תשס"ב), עמי רנ-רנ"ב. וכנגדם ההיסטוריון עמואל אטקס (ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, תשמ"ד. עמי 7-326) ואחרים. לדבריו הכיר ר"יס את הכוחות הכהים מפרסומי חוקרים בגרמניה שקדמו לו ומסי חשבונו הנפש למנחם מנדל לפין. עם זאת בדרך הרצאת רעיוני ר"יס לא ניכר צורך כלשהו ליישב בין מוסרם של חז"ל למחקרי נפש מאוחרים; כל שביקש היה להציע ארוכה לכישלונות הרוחניים שבלטו לעיניו, ולמגמתו זו גייס את כל האמצעים שהכיר.

ללימוד מוסר בקביעות בשפתיים דולקות ובלהט רגשני היורד לחדרי חדריו של הלב. ר' ישראל גופו תלה רעיונותיו במאמרי חז"ל, ונראה לכאורה שבעייתנו באה לידי סיום. זאת רק 'לכאורה', מפני שני קווי חשיבה שאין לפסוח עליהם. הראשון כללי, והאחר פרטי. הקו הכללי: בעולם המחקרי תחלופנה דרך כלל כמה וכמה שנים, עד שתיאוריה תקבל מעמד של קבע, וכשגרעין מסוים של אמת הפך לדעה מדעית יציבה, היה זה במחיר ניפוי קביעות קליפתיות שנכללו בתיאוריה הרחבה. אם במדעי הטבע כך, במדעי החברה והרוח לא כל שכן. לפיכך דרך המלך היא להאריך רוח בזהירות זמן ניכר בטרם נחלים לגבש התייחסות תורנית למול אמירה אקדמית מאתגרת. בוודאי על רקע העובדה שהתייחסות תורנית הינה לא פעם לא דחיית התיאוריה כי אם אימוצה (מקצתה או כולה) תחת כנפי ההלכה והשקפותיה. והנה בנידון דידן קמו לו לפרויד ולפסיכואנליזה בכלל 'אויבים' מבית. לדוגמא, הגישות ההומניסטיות (רוג'רס, מסלו, פרום ועוד) משרטטים את מבנה ההכרה והעולם מההכרה, באורח שונה. הם מציגים תיאורים אחרים הן באשר לימכניקה הנפשית, הן בנוגע לאיכות התכנים השוקקים בתת-ההכרה הן באשר לדרכי הריפוי. גישה זו נוקטת שלבני אדם אישיות בסיסית נאה, ואי מימוש הכוחות החיוביים הוא שמצמיח את הקוצים והדרדרים ואת הפרוורסיות והנפילות. לאדם גם יש יכולת טובה לבחור ולבצע שיפורים ולהעלות עצמו מעמק הבכא ומסחף דחף.

כך גם עלו גישות המצמצמות מאוד את הימרחק בין ההכרה לבין מה שחוץ להכרה וממעטות בחשיבות תכולתו של הבלתי-מודע, כתפיסות קוגניטיביות, התנהגותיות ודומיהן³. ובכן הדורות המעטים שחלפו מאז עלתה רוח הפסיכואנליזה בחלונו, היטיבו עם אלו שכופפו ראשם מפני הסופה, ובניסוח כללי גס נוכל לאמור: האליל הפסיכואנליטי, בצדו התיאורטי והטיפולי כאחד, אינו נחשב כיום כמבאר כול, אלא רק כשיטה בין השיטות. עוד יותר מזה היו ההסתייגויות מגישתו והסבריו אודות האדם השכיח: יצרו, צרותיו, יצירותיו, מידותיו, דתו וערכיו. הקו הפרטי מבקש לברר אם כה נהיר הוא הדבר, שמושג 'הכוחות הכהים' נוסח רייס, זהה למושג 'תת ההכרה' - ציר מחקריו של פרויד. שמה 'הכוחות הכהים' נוסח רייס מציינים מושג פשוט וגדור יחסית, ודומים באורח חלקי למדי לפסיפס המתעתע של זרמי הנפש האנושית, סף התודעה ותת התודעה נוסח פרויד, אשר צייר את האדם כיצור פתטי שאינו יודע כלל מהמתרחש בביתו שלו ומהדמויות הדרות בו.

דהיינו, שאלת הראשוניות 'מי גילה רז זה לבני אדם' ועל שם מי 'רשום הפטנט', שאלה שולית היא לעומת הסוגיה הבווערת: "האם העצות שהנחיל רייס שהיינה יעילות כנגד שטף זרמי העולם התת-הכרתי כפי שצוירו בפרוטרוט בכתבי פרויד וממשיכיו?". מדובר בעולם שלם שהוא לדבריהם עיקרו של 'האני', ואין לאדם המודע כל ידיעה, ק"ו שליטה, בנעשה בלבו פנימה. ובכן, הנוכל לצורך הדיון, לאמץ בידנו האחת את תיאורי האישיות שבפי הפסיכואנליטיקאים, וביד השנייה לראות בתורת המוסר את התרופה החריפה והמרקחת הנכונה לחוליי הנפש? ובהתנסחות מרוככת; האם אפשר לנו להסכים עם אי אלו מבני חשיבה פרוידיאניים כלליים שחדרו לספרות, למחקר החברתי וכיו, ולהחזיק עם זאת בתורת המוסר התורנית כדרך הריפוי והתיקון לנפש?

3. ספר מקיף ומעמיק לתיאור וניתוח האסכולות המגוונות הוא 'עולמות נסתרים' (התבוננות בתת ההכרה) תשנ"ג, מאת ישראל אור-בך. אשר לתורות התנהגותיות ראה אנציק' עברית, כרך ח, ערך "ביהיוריום או התנהגותנות".

א. תיקון הנפש כיצד?

אנסה בזה להעמיד זה מול זה, כמה מאפיוני הכוחות הכהים אליבא דרי"ס, ולמולם מאפייני תת-הכרה מיסודה של הפסיכואנליזה; כך תתגלה ביתר שאת היקף הבעיה שבפנינו. כותב רי"ס:

בפנימיות נפש האדם ומחבואה, אשר הכוחות המשרשים בה המה הצירים החזקים אשר עליהם תסב דלת מעשי האדם ומאווייו⁴.

חקרו חוקרי נפש האדם ומצאו כי יש שני מיני כוחות בנפש האדם, חיצוניות ופנימיות... וידוע כי הפנימיות יפעלו פעולתם על האדם יותר מהחיצוניות... למשל אם יש לו לאיש תלמיד אהוב וחביב לו כבבת עיניו... ויש להאיש הזה גם בן, אמנם ישנאה תכלית שנאה... ושניהם בסכנה. ונעורר פתאום את האיש (בעת שנתו - י.א.) להחיש עזרה... נראה כי ירוץ עד מהרה להציל את בנו לראשונה. יען מה? יען בפנימיותו בטבעו קיננה האהבה לבנו השנאו לו, יותר מהאהבה שאוהב לתלמידו ע"י כוחותיו החיצוניים⁵.

נכרכו כאן כמה מגופי השקפת הפסיכואנליזה.

1. הרגש הנחוה בחיי יומיום בעתות הערות אינו משקף את מהותו ואמיתו של המרגיש.
 2. הרגש הפנימי הנסתר חזק בהרבה מהחיצוני הנגלה.
 3. נרמזנו כאן כי בחלום או בחזיון לילה חיים ומתהלכים הכוחות הפנימיים.
- רי"ס ער למאוד לסכנת ההתגנבות של הכוחות הכהים מבלי אזהרה קודמת, וכך הוא ממשיך ואומר:

ורק כאשר ירגיש... אשר ממשמש ובא לפניו ניסיון כבד... אז מוכרח הוא לבקש תחבולה ועצה מראש להגביר את היראה... אבל מה יעשה האדם עם אלה כוחותיו הפנימיות אשר איננו יודע מהם ובלתי מרגיש אותם, כי אולי יש בכוחם למשול עליו הרבה יותר מן החיצוניות.

בציירו את נגיעת השוחד המעוות עיני דיינים פקחים אומר הוא:

מי יתן קו ומשקולת לדרכי הנטייה, הלא זה דרך כוח נפש האדם לקשור חבל בחבל נימא בנימא הרכבת רעיונות והבלים הרבה... מבלי אשר ימצא האדם ראשית סיבתו⁶.

ההתבטאויות הללו אמורות היו ללמדנו שהוראות שיטת המוסר לקחו בחשבון את טיבו החמקמק והנעלם של היצר. אם כך, הסתעפויות היצרים שאותן מתארת הפסיכואנליזה אינה מציבה קושי מהותי חדש בפני המגמה לתקן את נשמת האדם במלכות ש-די, והספק שהעלינו בא אפוא על פתרוננו.

סבורני, עדיין אין הדעת שוקטת, מפני שהיצרים האוניברסליים שזכרו בכתבי רי"ס כולם מוכרים ומצויים הם, רק שאיש הנגוע בהם אינו מודע להיותם שוקקים בקרבו שלו בעצמה רבתי ומכוונים את פעולותיו הכביכול-שקולות וענייניות. אין בעל היצר יודע מהמארב המפתיע הצפון בקרבו והעלול לפרוץ במהירות בשל אירוע פעוט ולהכריעו ארצה. להלן רשימה מדגימה: הטיית הדין מפני אהבת או שנאת הדיין לאחד מבעלי הדין, אהבת הכבוד, אהבת הממון⁷, מיניות, חטאי הלשון כלשון הרע, רגזנות, אי הגינות במשא ומתן, ביטול תורה, "אהבת הערב

4. 'מאמר ברורי המדות', כתיבי ר' ישראל סלנטר, מהדוי מרדכי פכטר, הוצאת דורות תשל"ג, עמ' 149.

5. שם עמ' 170: 'מאמר בעניין חיזוק לומדי תורתנו הקדושה'.

6. שם עמ' 141: 'מאמר בירורי המדות'.

7. עמ' 245, איגרת יז.

לשעתו לבלי השקיף הנולד". והנה אדם אם בעל נפש הוא, יפחד תמיד אולי יצרים מסוג זה חבויים בעמקי אישיותו, וממילא יש בכוח מוכנותו זו לסייע לו במשהו לעמוד כתריס בפני התפרצות דחפים שונים.

התנסחותו של רי"ס בקטע למעלה: "זה דרך כוח נפש האדם לקשור חבל בחבל נימא בנימא הרכבת רעיונות והבלים הרבה... מבלי אשר ימצא האדם ראשית סיבתו", מציינת תכסיסי הטעיה, שבזרתם מסמא יצר השוחד את עיני הדיין, דהיינו סרבול ופיתול מחשבתי עדי אובדן עקבות הנגיעה האישית במקרה הנידון - נגיעה שהאפשרות העקרונית להיותה קיימת בקרב, ידועה לדיין.

כל זה לא ניתן להיאמר בנוגע ליצרים שהפסיכואנליזה טוענת לקיומם; עולמות זרים לגמרי לתודעתנו מקננים בתוכנו כגייס חמישי⁸. פרויד גרס שישנו בנפש אנוש מנגנון תחליפיות: דהיינו, כאשר עולות רציות מלבו של אדם (או חוויות וידיעות מזיכרונ) **וכבד עליו מנשוא להכיר בכך שרציות אלו ממנו באות**, הריהו מדחיק אותן עמוק למרתף ההכרה. הצרכים המודחקים לובשים צורה ופושטים צורה ובאים תמיד לידי חיים חיצוניים, אבל זאת על ידי חילוף פרצופם האמיתי - הן חילוף בסוג האנרגיה הרגשית, הן חילוף שבתוכן. כגון, שנאה אסורה לפלוני המודחקת לתת ההכרה, עשויה לפלס דרך החוצה באמצעות חרדה (=המרת אנרגיה), או כשנאה (מנומקת כביכול) לדמות אחרת המזכירה את פלוני זה (=המרת התוכן ע"י סימול). מאחר ואין בכוחי להתודע לתוכן רצייה (שהרי מפני כך הדחקתיה), הכיצד יעלה בידי ליהותה מבעד לגלגולה המוסווה במעוף הסמלים והאסוציאציות? איך יתגבר אדם על רגש דחיה בלתי הוגן כלפי פלוני אחר שרגש זה שורשו העמוק בהיות אותו פלוני מעורר בו זכר דמות נעלמה שנדחקה בנכחי הנפש כדמות שהסימפטיה אליה גורמת כאב נפשי צורב? כל אלו הם דחפים פרטיים הנכסים מהידיעה המצויה.

כיוצא בזה נטיות נפש שכיחות כאהבת הכבוד או הממון, צרות עין, עצלות, עצבות, חרדה ואשמה, ונטיות חומריות כמשיכה למאכל או למיניות, עשויות להתעצם פי כמה, ולא מפורשן העצמי. הן עלולות עפ"י פרויד להחריף כתוצאה מהיותן **מסמלות ומבטאות** צרכים ומגמות **מסוג אחר לגמרי**, נכריות לאדם הנושא אותן, מפני שנדחקו בעוצמה רבה לתהומות הנפש - כהיסחפות תאוותנית למאכל פלוני או למיניות בווריאציה מסוימת, שהורתה ולידתה בביוגרפיה מכאיבה בעבר, ואין האדם מתיר לעצמו להיזכר וליהות את תוכנה האמיתי. כלומר, אף שהאדם מודע היטב לזהות הדחף הלוחצו לחשוב או לעשות כך וכך, אין הוא מסוגל לרדת לחקר התוכן הפנימי של הדחף.

והנה המליץ ר' ישראל להילחם בדחפים הגלויים הללו (בטהרתן ללא תוספות וקשרים סימבוליים) על ידי לימוד ושינון דברי תורה ומוסר הנוגעים לגופן של תאוות ולנטיות המגוונות. אך יש לשאול: לימוד פרטי מהות וחומרת הפיתויים השונים: ממון, כבוד ותשוקות חומריות, והעמקת חוויית יראת עונש, קדושה וטהרה בכנות לטהט - הזו השפה שתהא מובנת ומשפעת גם על

8. אפשר למינים לשלושה סוגים.

א. דחפים ראשוניים, כמו יצר המוות (או ההרס). ועיקרון העונג הליבידינלי הלושב ופושט צורה.

ב. דחפים נזורים המשוקעים בביוגרפיה של כל אדם, כגון תסביך אדיפוס, ולאחר מכן תהליך יציאה מן (או סובלימציה

של) הקומפלכס הלוה. ניתן להתעלם מסוגים א' ו-ב' אשר רבים מפקפקים בקיומם.

ג. הסוג השלישי, דהיינו מנגנון התחליפיות, נידון בגוף המאמר.

האויב האחר הסימבולי, הבלתי-ידוע ובלתי נראה?

לסיכום עלינו לומר: כיבוש ותיקון היצר מותנה, ראשית, ביכולת זיהוי ה'אויב', ושנית בגיוס הכוח לנצחו. שורשי דחפי תת הכרה, כפי ששורטטו על ידי פסיכואנליטיקאים, קשה לזהות את **עצם מציאותם**. ואילו נטיות הנפש הכהות בתורת ר"ס הן מן המפורסמות, וחמקמותן מתמצית בהטעיית האדם שלא יזהה את **מעורבותן** בהתרחשות פלונית. ובניסוח אחר: תכולת הנטיות הכהות משוקעת תחת מעטה קליפה, מחמתן של גורמים טכניים (או אינטרסים מתונים שאינם דרמטיים וטראומטיים), ואילו התוכן הבלתי מודע על פי פרויד, נדחף עמוק לקרקע המרתף בפעולה יזומה ובנחיצות עליונה.

ב. פתרונות

בניסיון להתגבר על הקשיים הללו יוצגו בזה שלושה מסלולי חשיבה המשלימים זה את זה.

1. התמודדות חוזרת ונשנית

המעין נכונה בכתבי ר"ס מתרשם על כורחו ש'הכוחות הכהים' לפי ציורו מהווים צרה מעיקה שיש להינתק מהאשליה לנצחם ולעקרם. כך קובע הוא:

יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום... ואלמלא הקב"ה עוזרו אינו יכול לו (סוכה נב).

לא נברא האדם לתקן את כוחותיו הפנימיות בשלמות גמור.

לכן הודיעונו חז"ל כי הקב"ה יהיה עוזר לנו. וכאשר יעשה האדם את שלו... ישלח ה' עזרו

מקדש לתקן ולהגביר נגד הכוחות הפנימיות ביראת ה' כל היום.

ר"ס אמנם מסייג אמרת חז"ל זו למקבץ מצומצם של נטיות נפש, נטיות

אשר המה בכל האדם, כמו תאוות האכילה ואהבת הבנים, אך אינם שווים... ברב או במעט.

אהבת הממון למשל אינה בכל אדם לדעת ר' ישראל שם.

אבל לא בזאת נסתיימה פרשת מלחמת היצר. תחלואי יצר מדרגה שנייה, מן הסוג "אשר אינן

בכל אדם" זוקקות אף הן מלחמת התקפה תמידית כנגדן, למי שמבקש להירפא מהן. וכה ציורו

הנוקב בראש איגרת המוסר:

הדמיון נחל שוטף, והשכל יטבע, אם לא נוליכנו באוניה, היא רגשת הנפש וסערת הרוח.

איגרתו מתייחסת למגוון כוחות נפשיים: חטאי הלשון, עיוותים במשא ומתן ובמסחר, ביטול

תורה, גאווה ועוד. ובכן, יצרים מדרגה שנייה גם כן במשמע, ובכל זאת נידון האדם לשוט בין

הגלים, בתוככי ספינה הכמעט נטרפת בים. כלומר, אנו דיירי האוניה בעלי השכל המישיר אל

דבר אמת, ניצולים מגלי התאוה הסוערים, מפני שאנחנו אחוזים באוניה, היא רגשת הנפש

וסערת הרוח המוסרית. סערת הנפש ניצבת כסכר מפני געש גלי היצרים, ונותר השכל נקי

מהשפעות.

האם זאת מרמז ר"ס, שבמהלך התקדמותנו ליעד המקווה אי אפשר לנו להימלט מדחיפותיהם

של הדחפים, כלומר, האוניה **לא נשברת**, ולא מאבדת את יעדה, אבל נגזר עליה לחוג הלוך

והתנועע כי הים סוער עלינו דרך קבע? אין בידי לרדת לסוף כוונת ר"ס, אבל דומה רצונו לומר

שאינן זה חזון בלתי נפרץ, שחרף לימוד המוסר כראוי וכנכון, הכוחות הכהים אינם מתייבשים.

גובה הגלים קשור בטיב הכוח הנפשי המדובר; הנטיות מסוג "אשר המה בכל אדם" עלולות יותר לגעש ולסער תדיר, בקרב מי שניתברך' בהן בשפע. ואילו הכוחות מדרגה שנייה נוחים יותר לאילוף ולמזעור, פעמים עד לכדי ייבוש, בתנאי שנוקטים בקו הדרכות המוסר ההתפעלי. בהמשך איגרתו מתאר ר' ישראל את כוח הטומאה ככוח ממין מיוחד, יצר עלום, לעתים אי רציונלי ממש. גם זה ביטוי לדעתו, שדחפים מסוימים הם כאילו 'חֲרָשִׁים' ואין בעצם עם מי לדבר. כמו כן ניתנת הסברה ממצה לקביעה שגודלן של מצוות ועברות לעניין שכר ועונש הוא לפי העמל הנפשי הנדרש בביצוע המצווה והמניעה מעברה¹⁰. ונחמת האדם בזהותו את אי יכולתו לכפוף רצונותיו העמוקים היא שאין הקב"ה מבקש אלא את המאמץ, ולפום צערא אגרא. המובאות הללו מביעות את השקפתו בדבר חוסר התחלת שבמלחמה חזיתית כנגד אויב עז, חמקמק, ערום ועלום. לפיכך חרף השוני בין דחפי תת הכרה המוסווים במיומנות יתרה (לשיטת הפסיכואנליטיקאים), לבין יצרים מפורסמים המבליחים בזריות ממקום חביונות תחת איי הפלפול (לדעת ר"ס) - הריהם קרובים זה לזה ומסתבר שתרופה אחת להם, המוצגת להלן סעי' 2.

2. התמודדות בלתי מודעת

למוד מאמרי חכמינו ז"ל המדברים מכשרון המידות וחיי הנצחי, ויחזור עליהם כמה פעמים להתפעל בשעתם. אל יפול לבו בראותו כי לא נשאר שום רושם בלבבו... וכאשר רסיסי מים אם ירדו טיף טיף על האבן ימים ושנים הרבה ישחוקו...¹¹
להלהיב הנפשות בזיכור הרעיון... ללמוד בשפתיים דולקים ברעיון נכון, בציוור רחב להרחיב כל דבר ולקרבה בדמיונות קרובים, עד אשר יתלהב הלב...¹²
הנשגב והעיקר בשימוש רפואות התורה לתחלואי היצר הוא ללמוד בעז ועיון עמוק היטב דיני העבירה עצמה... ובפרט בעיון הדק היטב, כי זה הלימוד עושה קנין חזק בנפש להיות העבירה מרוחקת ממנו בטבע¹³.

ר"ס מבקש 'להשתיל' בעמקי הנפש רעיונות והרגשות מוסריים רוחניים, אשר יהפכו איברים של הנפש ולא מבקרים הבאים והולכים¹⁴. שלוש נקודות ראויות כאן לשימת לב:
א. איכות היסודות הנשתלים.
ב. עצמו של רעיון, שניתן לבצע שתילה כזו.
ג. הצפי שהיסודות החיוביים שהושתלו, יפעלו בכוח סוחף על האדם מבלי שיהא מודע לכך, לאמור, תהא להם השפעה אוטומטית - כזו שיש בדרך כלל לדחפים השליליים - ועד לכדי נטרולים של האחרונים.
ובפירוט:

א. הנשתלים המה רעיונות וריגושי נפש, המחזקים את המידות הטובות ואת האמונה בשכר ועונש וכן לימוד סוגיות הלכה לפרטיהן בעיון הדק היטב, הנועץ את הקניין הרוחני בקרקע הנפש, קניין

10. מאמר בעניין חיזוק לומדי תורתנו הקדושה, עמ' 177-179.

11. שם, מאמר בירורי המידות, עמ' 151.

12. איגרת ב, עמ' 203.

13. איגרת המוסר, עמ' 120-121.

14. במונחי הפרדת האישיות, הפרוידיאנית, נראה לי שר' ישראל מבקש להשתיל יסודות מוסריים רוחניים, לא בלבד ביאני העליון המצפוני, אלא בעיקר ביאני ההיוליי שם שולט עקרון העונג.

סברות והרגשות עדינות. הגרעין הנזרע בנפש הינו בר אופי כפול: אינטלקטואלי ורגשי-תחושתני. ב. מניין לר"י"ס שפעולת הנעימה תחדור ותתמזג ברובד בסיסי שבנפש? כמה אָמרי חז"ל מתפרשים היטב על פי זה ור"י"ס מראה זאת. ועוד מסתבר, שמפני שנשמת אדם חצובה ממרום, יש להניח שהקרקע שבה נזרעים התכנים הרוחניים קרקע 'ידידותית' היא, והריהם 'שתולים בבית ה"'. אף הדעת נותנת שאדם בעת היותו טבול כל כולו ב(לדוגמא) מהות חיי הנצח, הרי הלהט הרגעי כופה הר כגיגית על האדם החווה אותו, צורב בנשמתו **רושם בלתי נשלט שחזירתו עמוקה**, בדומה למי מאתנו שמאורע חזק טָבע בנפשו רושם בל יימחה (טראומטי כואב או לחילופין מוצף אושר). וההרגל לעסוק במוסר מגביר את הקניין הפנימי.

ג. היקש טבעי מתיאורנו בסעי' ב. ובהרחבה: ר"י"ס בתארו את המצוקה של הבא לגבור על יצרו, מצביע בדאגה על עוצמתם וכן על יתרון ההפתעה שבו ניחנו הכוחות הכהים, ולפיכך נראה שלדידיה הכוחות הנצריים בנפש באמצעות הלהט המוסרי יפעלו גם המה מבלי דעת בעליהם, ונהפוך הוא, עשויות הנטיות החיוביות 'להפתיע' את הדחפים השליליים ולהקדימם. תקווה מוספת צומחת בפנינו אם נזכור שר"י"ס מתאר באיגרת המוסר אשר לו את כוח הקדושה הבלתי-רציונלי¹⁵ הטמון בתורה, כיריב ראוי נגד כוח הטומאה הבלתי-רציונלי, ולפיכך קדושת התורה בכל מקום שלבו חפץ ללמדה ובפרט בדיני העברה שבה נכשל, תשמרנו מיצר הרע. משמע, לסטרא דקדושה יכולת לפגוע חזיתית בסטרא אחרא, בְּמִקוּם שורשן האֶ-רציונלי!

משצלחה השתלת המידות הטובות ויראת השמים, יש לצפות שהיא תפעל בפנימו של הלב באורח אוטונומי כטיבם של תכנים תת הכרתיים. תפלס דרכה להתבטא במעשי האדם ובחיי רוחו, תוך שימוש בתחליפיות סימבולית או אנרגטית (במינוח פרוידיאני). כיוצא בזה "דרך כוח נפש האדם לקשור חבל בחבל נימא בנימא" (לעיל), המסייעת לכוח השוחד לעוור עיני פקחים, רתומה תהיה מעתה גם לַשְׁרוֹת המידה הטובה ויראת ה'.

פתחנו בְּקוּשֵׁי לזהות את אופי הדחף היצרי, קושי שהטרידנו לעיל עם ניסיונו לבחון, אם תרופתו של ר"י"ס חריפה דיה להכריע את הדחפים נוסח פרויד ושיטתו. לפי כל הנאמר, **תפקיד הזיהוי נופל בחלקו של הזרע הרוחני שנשתל בכוח להט המוסר ועיון העומק ההלכתי. שם במזרז התחתון מתעצמים נטיות הנפש במערומיהן זו לעומת זו, והחזקה מביניהן תנצח.**

בהדרכה זו מגלה ר"י"ס אופטימיות יתרה בניגוד לפסימיות שגילה ביחס לסיכויי הצלחה של מלחמה ישירה וגלויה ביצרים. לו היה ר"י"ס פסימי גם כאן וגם שם, כי אז אבדה התקווה לתיקון האדם. אבל סוגייתנו תיוותר חסרה אם לא נייחד שימת לב למישור נוסף אשר למעלה קיצרנו בעניינו. קיימים

כוחות אשר המה בכל האדם, כמו תאוות האכילה ואהבת הבנים, אך אינם שווים בכל האדם ברב או במעט.

ר"י"ס קבע שבמאבק כנגדם זקוק האדם לעזרת בוראו, ואודותם בלבד טובב המאמר התלמודי: יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום... ואלמלא הקב"ה עוזרו אינו יכול לו. אבקש לשער שכונות ר"י"ס לאפיין בזה קבוצת דחפים ביולוגיים מסוגן של אכילה, שתייה ומיניות¹⁶,

15. עמ' 123.

16. "אינו יכול לו" מדבר ביצר עז במיוחד, כנראה יצרי המין ועבודה זרה, כך מסתבר מעיקרו של מהלך התלמוד בסוכה נב, א הפותח בהפרדה בין המינים בשמחת בית השואבה, מדגים את יצר העריות במימרא "כל הגדול מחברו יצרו גדול הימנו", ומסיים במאמר "משביעו רעב מרעיבו שבע". אולי תובן אליבא דר"י"ס גם הגמרא ביומא דף סט אודות

וכן נטיות קיומיות מסוג אהבת הורים לילדיהם שבוה נתנסה אברהם אבינו. נטיות אלו, לעקרן אין ביכולת האדם לבדו, אבל להקהות עוקצן אפשר ואפשר. עזרת הבורא מבוטאת אפוא בסיוע לאיש הנאבק, להכריע את המעשה כנגד גלי היצר הבלתי-נעקר. מסתברא, כוחות ראשוניים אלו, ייחודם בכך שבמצבים מרובים אין רבותא לזהותם. דא עקא שחרף נוכחותם הערה בהכרה הגלויה, יש בם איתנות להכריע את הכף. וזאת, על ידי שהם מטאטאים את רובי ידיעותינו, רעיונו ונימוקינו והיו כלא היו. במילים אחרות, שלא כמו יצר השוחד, אין נחיצות בסנגוריה אינטלקטואלית מוסווית לטובת הדחף היצרי - לעתים המוח פשוט נעלם, לרגע הופך הוא מיש לאין. האדם נשטף ונסחף, ולאחר מעשה הוא תוהה "היכן הייתי?".

עתה, מצוידים בהבחנה זו, נוכל לזהות דקות במטבע לשונו של ר"ס:

ומה נעשה הדמיון נחל שוטף, והשכל יטבע, אם לא נולחנו באוניה, היא רגשת הנפש וסערת הרוח.

ציור זה הולם ביותר את המאבק ביצרים עזים הנחווים ונודעים לאדם הנאבק. אך כאמור, כלולה בציור הנזכר גם המלחמה הפנימית העלומה מעיני ההכרה היומיומית, היא המלחמה הניטשת ברובד הכוחות הכהים, בינם לבין עצמם. מכאן, ופה המקום לציין זאת, שעניינו של ר"ס אינו מכוון כולו למציאת תרופה כנגד מעללי הכוחות הכהים. רצונו גם כן להציע דרכי התמודדות מול הכוחות הבהירים המודעים ונחווים תדיר, כגון אכילה, מיניות, אהבת הורים לילדיהם (כשהיא אינה במקומה) וכו' כנ"ל¹⁷.

3. כוחה של תשובה

לרב יעקב יחיאל וינברג (להלן: ר"יו), בעל שו"ת שרידי אש, מהלך רעיוני השופך אור בסוגיה דידן. במאמרו 'מהות התשובה' הוא מאריך בתיאור מושג החרטה, יכולת הבחירה, אפשרות תיקון החטא ועוד, כשהליכים יסודיים הפועלים בתשתיות הנפש. הנה חלק מדבריו שם¹⁸:

כיבוש היצר, כלומר הכרעתו תחת שלטון הרצון גורם בהכרח ליקוי נפשי... לחץ ומעצור בתהליך המאורעות הנפשיים, ועל אחת כמה וכמה הוא הדין לעקירת התאוה. ברגיל עקירתה משאירה אחריה חלל ריק... פירושה הפרעה מתמדת וחמורה ופגיעה ביסודות הקיום... שעמום התנוונות ודלדול החיים.

תאוות החטא בתור ביטוי שולט בחיי הרוח הריהי מעורה וקשורה באלפי אלפים נימים לזרם החיוניות המפכה וקולח בחיי הנפש... החוטא הוא אדם אחר ושונה לגמרי, יחסו הפנימי אל הטבע, אל החברה... שונה הוא לגמרי מאשר אצל אדם תקין... הרגשת חיים מיוחדת לו ובולמוס הנאָה משלו.

ועל כן אין לנפש החוטא תקנה בעקירה וכיבוש בלבד - הללו רק בבחינת צעד ראשון הם... יבוא אחריהם... התחדשות עצמותה על כל כוחותיה החיוניים, שכלול חדש חיי הנפש... **מסכת**

יצר עבודה זרה שטמנוהו בדוד עופרת חתום, ויצרא דעריות שהותירוהו מנוקר עיניים. פירוש, שני יצרים אלו אינם ברי עקירה, מפני שנטיות בסיסיות הן.

17. כיוון מעניין שצר לי כאן מקום לפתחו, הוא הסברא שר"ס נקט שעבודת ה' ממהותה, דורשת שההגברות על היצרים ועל הצד הרע, תהא בעיקר מכוחם של נימוקים ואמצעים תורניים דתיים, ובוודאי אין להסתפק בטכניקות ניטרליות רפואיות, המעוניינות בתוצאה ותו לא. ואולי משום כך התעלם במכוון מהעצות הפסיכולוגיסטיות השכיחות.

18. בתוך 'לפרקים', תש"סב, עמ' רג והלאה "התשובה בתור לידת-שוב של הנפש". ההדגשה אינה במקור.

אריגה חדשה עשויה מגלמי יצירה שלא מתחום החטא, אשר הזוהמה לא תחול בה כלל, ואשר בה כל יצר השתוקקות כל חפץ וארשת רצון... כיוון אחר והלך רוח שונה להם.

הרכבת החטא והסתעפותו בתוככי האישיות אינה מאפשרת עקירתו כשלוף מסמר מן הקיר, ומשום כך עולה הקושי הכיצד עוקרים נטייה שלילית מן הלב. ואם לא נַעקרו ממש, הרי שאין החרטה והתשובה יותר מאשר פעולת העברה חיצונית. זה האתגר שממנו מוטרד רי"ו במאמרו. לעיל צוין שרי"ו ראה עניין להצביע על רי"ס כמי שקדם לפרויד בזיהוי הכוחות הכהים ומאפייניהם, ומכאן שרי"ו קיבל בקו הכללי את תיאור מהלכי התת-מודע מיסודה של הפסיכואנליזה. לפי אסכולה זו ידיעות או יצרים מודחקים, אינם כלל וכלל מחוקים, ואדרבא משפיעים הם בדרכים חליפיות על התנהגויות מכריעות בחיי אדם. תפיסה זו עשויה להשתלב עם קביעת רי"ו שלפיה מעשית אי אפשר לבודד נטייה פלונית ולחצוץ בינה לחלקי האישיות האחרים. ומעניין שביטויים כמו 'ליקוי' ו'הפרעה' לוקחים חלק בהרצאת דבריו של רי"ו.

התרופה הימ'הפכנית' שרי"ו מתאר פה, להעלאת ארוכה לנפש החוטאת, יש בה כדי להפתיע. אליבא דרי"ו קיימת אפשרות באדם להמיר את נפשו ב'מסכת אריגה חדשה עשויה מגולמי יצירה שלא מתחום החטא'. לא מדובר בארג נפש קדושה ונעלה, כי אם בהבנית כלי הנפש היניטרליים, אשר במצבם הבראשית נקיים הם מזוהמת חטא. וזה שְיגע במסלולי מצוות התשובה הרצוף חוויות מאומצות אשר רי"ו מציירן במאמר כולו (עמ' קצ-רו), הוא זה אשר ימצא מנוח לנשמתו באוויר פסגות חדש זה, כאילו הוחלפה האטמוספירה. בתקופתנו היינו אולי מקבילים זאת להשתלת תאי גזע בריאים מגופו של אדם אל גופו שלו.

אף שאין זכר לרעיון ה'הדחקה' במאמרו זה, נראה לי כי כאן רומז רי"ו לקורא, שתכנים שהודחקו ונמלטו מעיני ההכרה המודעת, יטואטאו גם הם חוץ לאישיות, בתנופת גבורתו של השב בתשובה, ורוח חדשה בקרבו תצמח. אף בלא ידיעה ונגיעה בתוכן הספציפי המודחק, יעזוב רשע את 'דרכו', את הקרקע שבה צמחו פירות באושים, ויפגוש ישירות בקרקע הנפש המתחדשת. הווה אומר, שרטוטי הנטיות והתכנים המודחקים על פי פרויד וסיעתו, אינם עמידים בפני טהרת "מקוה ישראל ה'" הנותן תקווה לחולאי הנפש כולם. איה מקורו של רעיון 'חדשני זה? תוהה רי"ו, ומשיב:

מידה זו של חידוש הנפש... שורשה נעוץ בחוק ההווייה הנפשית בתור חלק א-לוה ממעל, שתואר פעולתו המיוחד הריהו שהוא מחדש בטובו בכל יום מעשה בראשית. ודומה היא הנפש כאילו הייתה עשויה כביכול שכבות שכבות, זו לפני זו. וכל שכבה ושכבה מייצגת עולם בפני עצמו ומהויות רשות בעלת חוקים קבועים משלה.

החרטה הריהי בבחינת מאורע שבין הרמות... קריעת חלון ופתח לאורה של הכרה חדשה... לא מן הנמנע שכוונת רי"ו בקטע האחרון להקהות את שיני הפסיכואנליזה באמצעה שלה. דהיינו, אחר שקיבלנו את תפיסת פרויד שלפיה האישיות שכבתית היא, עשויה מְדור על גב מדור, הרי לא יפלא קיומו הכמוס של מדור נקי המכיל את כוחותיה החיוניים של הנפש, והעשוי להידחף ולהיכנס לרשות ההכרה המודעת, במעוף רוח התשובה והטהרה¹⁹.

מה בין רי"ס לרי"ו? הראשון מדריכנו כיצד לעצור ביד היצר טרם כישלון ובתחבולות למניעת ניצחונו. השני מלמדנו לבל נתייאש מתיקון הנשמה, ואפילו נשתקעה מכבר בחטא.

19. התייעצתי עם פרופ' ישראל אור-בך מאוני' בר-אילן (שאת ספרו ציטטנו בהערה 3) בשאלה אם קיימת במחקר דעה המאשרת את מכניקת ההדחקה שטבע פרויד, ויחד עם זה חולקת על פרויד ונוקטת שתוכן שהודחק ניתן באמצעים

חתימה

אריכות זו כולה הוצרכנו להציע בעבור מי שאימץ את יסודי הפסיכואנליזה. לפיכך נשוב ונציין: תיאוריה זו התפצלה לעשרות רסיסים, שרבים מהם נדחו בחריפות על ידי חוקרים ומטפלים. משהו מרוחה הכללית נותר על כל פנים בתרבות תקופתנו, אך אמירותיה הפרטיות רחוקות מלהיות עובדה מוסכמת.

ועוד, שיטת הפסיכואנליזה עשויה יותר להיות ישימה לחוויות ומאורעות שעבר האדם בילדותו, או לחוויות טראומטיות פתולוגיות בכל הגילאים, שבהן היה פתח לומר ששליטת האדם בנעשה בו מצומצמת ביותר. אך האדם השכיח, ה'נורמלי' ושאינו בגיל הינקות, לא רק שאינו זקוק לעצותיהם, אלא ייזק מאוד מגלי הפסיביות העולים מקביעות הפסיכואנליטיקאים, ייזק ואולי יטבע, אם לא נולחנו באונייה, היא רגשת תורת המוסר וסערת הרוח הטהורה. הווה אומר, זה שמאמין בחולשת הכרתו המודעת ובהתנהלותה כמעט על כורחה מפאת לחצי התת-מודע, ימצא עד מהרה את עצמו עצלן או פטליסט, ואין לצפות ממנו לגבורת הרוח ולעמידה באתגרי עולם המעשה. ההגינות מחייבת אפוא את ממשיכי פרויד להכיר בחוסר המהותי שבו לוקה שיטתם, ובהיותם צריכים להדרכות אופטימיות מסוג אלו שלהם הטיפו בעלי המוסר.

נותר צד מעשי בלתי שולי, שמן הראוי לתת עליו את הדעת.

הפסיכואנליזה גופה אינה טוענת שכל רגש או מידע כמוס נתחב עמוק בקרקע הנפש; חלק משמעותי ממנו צפון ב'פרוזדור ההכרה' וקרוב לה, כתוכן שנשמט מההכרה מפני גורמים רכים ושוליים. תוכן זה, תוספת השפעתו הכמוסה על מהלך היצרים והרצונות אינה דרמטית ומכרעת, אין הוא מבנה מסועף, והוא נגיש לניסיונות גישוש מצד ההכרה המודעת. מתנגדיה של הפסיכואנליזה בוודאי סבורים כן.

וממוצא דבר; המציאות השכיחה אינה כה טרגית. התוכן הכרתי המסומל ובלתי מוכר, אינו מודחק תמיד באורח אקטיבי חריף עד לשאל תחתיות הנפש, ואדרבא, בדרך כלל נשמט באופן פסיבי מההכרה הגלויה המודעת. מכאן, שבמצבים הקרובים לסוג השני אין הכרח בגיוס כללי של תרופות המוסר החריפות והמעולות ביותר. יש ביכולת בר נפש עובד ה', לתור, לחפור ולנווט בחשכת סף ההכרה ולחשוף את זהותם של התכנים המסומלים המטים את פעולותינו או שיתפסו טרמפי' על גלי יצרים טבעיים. סוג זה של פעולות או יצרים הגואים מכוחה של סימבוליקה נעלמת מידיעת האדם בעל היצר, לא היה זר לחז"ל ולבעלי המוסר, והוא גלוי לאדם המתבונן שאינו שטחי²⁰. וכל הגדול מחברו, בידו לחשוף את עורמת קמטי נפשו שלו טוב ומהר ממנו²¹.

מסוימים לחסמו הרמטית באופן שלא תעבור כל השפעה, ואפילו תחליפית, ממנו אל האישיות המודעת. אור-בך השיב שפרויד גופו אשר התנועע בין סברות מסברות שונות, העלה גם את האפשרות שכוחות האגו עצמם ירסנו את תוכני התת מודע וינטרלו את השפעתם. מסתבר לטעמי, שתעצומות הנפש הכרוכות במצוות התשובה ובתהליך המתמשך, הם הם 'כוחות אגוי' הולמים לאתגר הזה. אולי היה נכון לקוראם 'כוחות גדלות'.

20. היות המניע הנפשי נכסה מהאדם המונע, הוא עניין המוזכר בתורה, כנאמר "כי השוחד יעוור פקחים ויסלף דברי צדיקים". בחז"ל מצוין עקרון זה כעניין שפרסומו אפילו בקרב הדיוטות; בספרי דברים (פסקא כד, ועוד) כך לשונם: "משל הדיוט אומר מה דבלבך על רחמך מה דבלביה עלך".

21. הרב שלמה וולבה זצ"ל, מבעלי המוסר בדורנו, מרץ מספר עצות ממקורות תורניים, המכוונות להתגברות על פיתויי הבלתי-מודע לסוגיו: עלי שור (תשנ"ח), פרק "דעת עצמנו", עמ' קנט, קסב-קסה.

אדם אשר בחלקו נופלת פתולוגיה ממשית והריהו במצוקה צורבת יומיומית, ובהתמודדות מול עוצמות יצריות גבוהות ונסתרות ב'עמק הבכא' הפסיכולוגי, יזדקק לשלב אמצעי ריפוי מתחום רפואת הנפש הכללית. ובמצבים הללו עצמם, תועיל לו הדרכת גדולי מוסר וחסידות איך לקבל וכיצד להרים ראש בימי סער וסופה, ו"אם רוח המושל תעלה עליך מקומך אל תנח".

